

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Το πεδίο της ανάλυσης λόγου

Εδώ και δέκα χρόνια τουλάχιστον, ο όρος «λόγος» [discourse] έχει γίνει πολύ της μόδας. Τόν βγίσκουμε να χρησιμοποιείται αδιακρίτως σε διάφορα επιστημονικά κείμενα και διάφορες συζητήσεις χωρίς να ορίζεται επακριβώς. Η σημασία του είναι συχνά ασαφής, δεν σημαίνει σχεδόν τίποτα, ή χρησιμοποιείται με συγκεκριμένες σημασίες που όμως διαφέρουν από περιβάλλον σε περιβάλλον. Πολύ συχνά, ωστόσο, η λέξη «λόγος» επιπερικλείει τη γενική ιδέα ότι η γλώσσα δομείται με βάση διαφορετικά σχήματα που οργανώνουν την ομιλία των ανθρώπων, καθώς αυτοί συμμετέχουν σε διάφορους τομείς της κοινωνικής ζωής. Ίνωστά παραδειγματα είναι ο «ιατρικός λόγος» και ο «πολιτικός λόγος». «Ανάλυση του λόγου» ονομάζεται η ανάλυση αυτών των σχημάτων.

Αλλά ο κοινοτοπος αυτός ορισμός δεν θα μάς φανεί ιδιαίτερα χρήσιμος, αν θέλουμε να καθορίσουμε τι είναι οι λόγοι, πώς λειτουργούν ή πώς πρέπει να τους αναλύουμε. Για τους σκοπούς αυτούς θα πρέπει να αναζητήσουμε περισσότερο

διαφοροποιημένες θεωρίες και μεθόδους ανάλυσης του λόγου. Ψάχνοντας κάποιος διαπιστώνει σύντομα ότι η ανάλυση του λόγου δεν παραπέμπει σε μια μόνο προσέγγιση, αλλά σε μια σειρά διεπιστημονικών προσεγγίσεων που μπορούν να συμβάλουν στην έρευνα πολλών διαφορετικών κοινωνικών πεδίων σε πολλούς διαφορετικούς κλάδους σπουδών. Δεν υπάρχει μάλιστα γενική συμφωνία για το τι είναι οι λόγοι ή πώς μπορούμε να τους αναλύσουμε. Οι διάφορες θεωρίες αρθρώνουν τις δικές τους, ιδιαίτερες προτάσεις και, ως ένα βαθμό, συγκρούονται μεταξύ τους, για να οικειοποιηθούν τους όρους «λόγος» και «ανάλυση λόγου» για τους δικούς τους όρισμούς. Ας ξεκινήσουμε, όμως, προτείνοντας έναν προκαταρκτικό ορισμό του λόγου ως ενός *ιδιαιτέρου τρόπου να μιλάει κάποιος για τον κόσμο (ή για μια διάσταση του κόσμου) και να κατανοεί τον κόσμο (ή μια διάστασή του)*.

Στο παρόν κεφάλαιο, θα αναφερθούμε εισαγωγικά σε τρεις διαφορετικές προσεγγίσεις στην ανάλυση του λόγου, που έχουν αναπτυχθεί στα πλαίσια του κοινωνικού κονστρουκτιονισμού [social constructionism] –στη θεωρία του λόγου [discourse theory] του Ernesto Laclau και της Chantal Mouffe, στην *κριτική ανάλυση λόγου* [critical discourse analysis] και τη *λογοψυχολογία* [discursive psychology].⁽¹⁾ Και οι τρεις προσεγγίσεις εκκινούν από τη θέση ότι οι τρόποι με τους οποίους μιλούμε δεν αντανακλούν ουδέτερα τον κόσμο, τις ταυτότητες και τις κοινωνικές μας σχέσεις, αλλά συμβάλλουν ενεργά στη δημιουργία και την αλλαγή τους. Επιλέξαμε αυτές τις συγκεκριμένες προσεγγίσεις από το σύνολο των διάφορων θεωρήσεων που υπάρχουν στην ανάλυση του λόγου, γιατί πιστεύουμε πως αποτελούν ιδιαίτερα γόνιμες θεωρίες και μεθόδους έρευνας στους τομείς της επι-

1. Στην απόδοση του όρου discursive psychology προφερόνουμε τον νεολογισμό «λογοψυχολογία» που προτείνει ο Νίκος Μποζιτάκης. Βλ. σχετικά Jonathan Potter και Margaret Wetherell (2009) *Λόγος και κοινωνική ψυχολογία*, μτφρ. Έφη Αυγίτα και Ανδρέας Τσουνίδης, επιστ. επιμ. Νίκος Μποζιτάκης, Αθήνα: Μεταίχμιο (ΣτΜ).

κοινωνίας, του πολιτισμού και της κοινωνίας. Μπορούν να εφαρμοσθούν στην ανάλυση πολλών διαφορετικών κοινωνικών πεδίων, όπως είναι οι κοινωνικές οργανώσεις και οι θεσμοί, και μπορούν να συνεισφέρουν στη διερεύνηση του ρόλου τής γλώσσας σε ευρύτερες κοινωνικές και πολιτισμικές εξελίξεις, όπως είναι η παγκοσμιοποίηση και η εξάλειψη της μαζικής επικοινωνίας των μέσων.

Ας δώσουμε ορισμένα παραδείγματα εφαρμογών τής ανάλυσης του λόγου. Η ανάλυση του λόγου μπορεί, λ.χ., να χρησιμεύσει ως πλαίσιο ανάλυσης τής εθνικής ταυτότητας. Πώς μπορούμε να ερμηνεύσουμε τις εθνικές ταυτότητες και τι συνδέειες έχει η διαίρεση του κόσμου σε έθνη-κράτη; Εδώ θα μπορούσε κάποιος να αναλύσει πολλές διαφορετικές μορφές προφορικού και γραπτού λόγου, όπως, για παράδειγμα, τη ρηματική κατασκευή τής εθνικής ταυτότητας στα εγγειορίδια τής βρετανικής ιστορίας. Μία άλλη δυνατότητα είναι να μελετήσουμε τη σημασία τής εθνικής ταυτότητας στις διαδράσεις των ατόμων σε ένα οργανωμένο περιβάλλον, όπως είναι ο χώρος εργασίας. Ένα άλλο θέμα έρευνας θα μπορούσε να είναι οι τρόποι μετάδοσης τής επιστημονικής γνώσης από τα ΜΜΕ και οι συνέπειές τους για το σύστημα εξουσίας και τη δημοκρατία. Με ποιο τρόπο κατασκευάζονται και αμφισβητούνται οι διάφορες προτάσεις τής επιστημονικής γνώσης στα ΜΜΕ, και πώς «καταναλώνουν» τα ακροατήρια των μέσων γνωστικά θεωρήματα που συγκροούνται μεταξύ τους; Η σύγκρουση ανάμεσα σε διαφορετικές γνωστικές προτάσεις θα μπορούσε να ερμηνευθεί και να μελετηθεί εμπειρικά ως σύγκρουση ανάμεσα σε διαφορετικούς λόγους που αντιπροσωπεύουν εναλλακτικούς τρόπους κατανόησης επιμέρους διαστάσεων του κόσμου, και που συγκροτούν διαφορετικές ταυτότητες για τους ομιλητές (π.χ. την ταυτότητα του «ειδικού» ή του «απλού ανθρώπου»).

Οι τρεις προσεγγίσεις, στις οποίες επιλέξαμε να εστιάσουμε ως πλαίσια για την ανάλυση του λόγου, υιοθετούν ορισμένες κοινές παραδοχές όσον αφορά την ερμηνεία εννοιών,

όπως «γλώσσα» και «υποκειμένο». Κοινή είναι επίσης και η από μέγρους τους επιδιώξη της κριτικής έρευνας, δηλαδή η αναδίφηση και η ανάλυση των σχέσεων εξουσίας στην κοινωνία, καθώς και η διατύπωση κανονιστικών θεωρήσεων που επιτρέπουν την κριτική των σχέσεων αυτών, ανοίγοντας την προοπτική της αλλαγής τους. Ταυτόχρονα, ωστόσο, κάθε μία από τις προσεγγίσεις αυτές διακρίνεται από ένα φάσμα ιδιαίτερων φιλοσοφικών και θεωρητικών αρχών, που συμπληρωματικά διακατέχουν ερμηνείες της έννοιας του λόγου, των κοινωνικών πρακτικών και της κριτικής. Οι διαφορετικές αυτές ερμηνείες συνεπάγονται και διαφορετικές στοχεύσεις, μεθόδους και εμπειρικά αντικείμενα ανάλυσης. Σκοπός του εισαγωγικού αυτού κεφαλαίου είναι να σκιαγραφηθεί το γενικότερο πεδίο, στο οποίο ανήκουν οι διάφορες κονστρουξιονιστικές προσεγγίσεις στην ανάλυση λόγου.⁽²⁾ Μάς ενδιαφέρουν τόσο οι κοινές απόψεις των προσεγγίσεων αυτών – και ειδικότερα των τριών που έχουμε επιλέξει – όσο και οι διαφορές στις οποίες αυτές διαφοροποιούνται.

Οι προσεγγίσεις συγκαλύπτουν στη θεωρητική τους αφηγηρία – τον κοινωνικό κονστρουξιονισμό – στην άποψή τους για τη γλώσσα, που προέρχεται από τη δομιστική [structuralist] και μετα-δομιστική [post-structuralist] γλωσσολογία, και στον τρόπο που αυτές αντιλαμβάνονται το άτομο, στην εξίση σε ιδέες του δομιστικού μαρξισμού. Στο παρόν κεφάλαιο θα εξετάσουμε τις κοινές τους ρίζες, τις κοινές πηγές της θεωρητικής τους έμπνευσης και θα ανατρέξουμε σε μια βειρά εννοιών – όπως είναι η «εξουσία» και η «δεολογία» – που συνυφάνονται στενά με την έννοια του λόγου.

2. Το πεδίο αυτό, ωστόσο, δεν καλύπτει όλες τις χρήσεις του όρου «ανάλυση λόγου». Ο όρος αυτός χρησιμοποιείται, για παράδειγμα, στη γλωσσολογία για να δηλώσει την ανάλυση των σχέσεων ανάμεσα σε προτάσεις και εκφράσεις στο μικρο-επίπεδο (για παράδειγμα, βλ. Brown και Yule 1983). Η ανάλυση λόγου έχει επίσης χρησιμοποιηθεί προκειμένου να δηλώσει την ανάλυση των τσάτων με τους οποίους τα άτομα χρησιμοποιούν διάφορα νοητικά σχήματα για να κατανοήσουν εμπέρους αφηγήσεις (van Dijk και Kintch 1983).

Παρά τις κοινές τους προκειμένες, οι εμπέρους προσεγγίσεις χαρακτηρίζονται και από σημαντικές διαφορές. Κατ' αρχάς διαφωνούν ως προς το «επίπεδο» των λόγων: διαμορφώνουν οι λόγοι «το κοινωνικό» στο σύνολό του ή συγκροτούνται και οι ίδιοι από άλλες διαστάσεις του κοινωνικού; Δεύτερον, οι προσεγγίσεις διαφέρουν ως προς το επίκεντρο της ανάλυσης τους. Ορισμένες αναλύουν τον λόγο των ατόμων στις καθημερινές κοινωνικές τους διαδράσεις, ενώ άλλες προτιμούν μια πιο αφηρημένη χαρτογράφηση των λόγων που διακινούνται στην κοινωνία. Προς το τέλος του κεφαλαίου θα μιλήσουμε διεξοδικότερα για αυτές τις αποκλίσεις.

Η διάκριση του πεδίου σε τρεις προσεγγίσεις, μετάξυ των οποίων παρατηρούνται τόσο ομοιότητες όσο και διαφορές, πρέπει ως ένα βαθμό να θεωρηθεί δική μας επινόηση. Εμείς επιλέξαμε τις τρεις αυτές προσεγγίσεις και αποφασίσαμε να αφιερώσουμε από ένα κεφάλαιο στην καθεμιά και μετά να τις συγκρίνουμε και να τις αντιταραβάλλουμε, στο κεφάλαιο 5, έτσι ώστε να συνθέσουμε μιαν απλή και σαφή εισαγωγή στο πεδίο της ανάλυσης λόγου. Η παρανοήση αυτή δεν πρέπει να εκληφθεί ως ουδέτερη περιγραφή ούτε και ως απλή αποτύπωση του πεδίου. Όταν αφορά τις συγκεκριμένες επιλογές που κάναμε, εξετάζουμε τρεις μόνο προσεγγίσεις στο πεδίο της κονστρουξιονιστικής ανάλυσης λόγου κι αφήνουμε απέξω, για παράδειγμα, τη φωνωτική προσέγγιση.⁽³⁾ Σε σχέση με τα σημεία σύγκλισης και απόκλισης των τριών προσεγγίσεων, αναγνωρίζουμε ότι η σύγκλιση τους μπορεί να οδηγήσει σε διαφορετικά αποτελέσματα. Οι τρεις θεωρήσεις προέρχονται από διαφορετικούς γνωστικούς κλάδους και φέρουν τα δικά τους διακριτικά γνωρίσματα. Ταυτόχρονα, όμως, στο έργο τους, πολλοί αναλύτες του λόγου διασχίζουν τα σύνορα που χωρίζουν τους εμπέρους γνωστικούς τομείς, ενώ πολλά θεωρητικά στοιχεία

3. Για μια παρουσίαση φωνωτικών μορφών ανάλυσης λόγου, βλ., για παράδειγμα, Howarth (2000) και Mills (1997).

και μεθοδολογικά εργαλεία συνιστούν κοινή παρακαταθήκη των διαφόρων προσεγγίσεων.

Ένα ολοκληρωμένο πακέτο

Η ανάλυση του λόγου μπορεί να βρει εφαρμογή σε όλα τα ερευνητικά πεδία, δεν είναι, όμως, συμβατή με οποιοδήποτε θεωρητικό πλαίσιο. Κυρίως, δεν θα πρέπει να χρησιμοποιείται ως απλή μέθοδος ανάλυσης, αποκομμένη από τις θεωρητικές και τις μεθοδολογικές της βάσεις. Όλες οι προσεγγίσεις της ανάλυσης του λόγου, τις οποίες θα εξετάσουμε, δεν αποτελούν απλώς μια μέθοδο ανάλυσης δεδομένων, αλλά ένα θεωρητικό και μεθοδολογικό σύνολο –ένα ολοκληρωμένο πακέτο. Το πακέτο περιλαμβάνει, πρώτον, φιλοσοφικές (οντολογικές και επιστημολογικές) παραδοχές για τον ρόλο της γλώσσας στην κοινωνική κατασκευή του κόσμου, δεύτερον, θεωρητικά μοντέλα, τρίτον, μεθοδολογικές οδηγίες για την έρευνα σε επιμέρους τομείς, και τέταρτον, ειδικές τεχνικές ανάλυσης. Στην ανάλυση του λόγου, θεωρία και μέθοδος συνδέονται άρρηκτα μεταξύ τους, και οι ερευνητές οφείλουν να αποδεχθούν τις βασικές φιλοσοφικές παραδοχές της, αν θέλουν να χρησιμοποιήσουν την ανάλυση του λόγου ως μέθοδο για να διενεργήσουν εμπειρικές έρευνες.

Είναι σημαντικό επίσης να τονιστεί ότι, αν και το περιεχόμενο του πακέτου αποτελεί ενιαίο σύνολο, μπορεί κάποιος να δημιουργήσει το δικό του ιδιαίτερο πακέτο, συνδυάζοντας στοιχεία από ποικίλες λογο-αναλυτικές, αλλά και μη λογο-αναλυτικές θεωρήσεις. Η *πολυπρισματική* εργασία αυτού του είδους όχι μόνον επιτρέπεται, αλλά και αξιολογείται θετικά από τις περισσότερες σχολές της ανάλυσης λόγου. Οι διαφορετικές θεωρήσεις προσφέρουν διαφορετικές μορφές γνώσης γύρω από το ίδιο φαινόμενο. Κατά συνέπεια, ο συνδυασμός τους επιτρέπει μιαν ευρύτερη κατανόηση του εν λόγω φαινομένου. Η *πολυπρισματική* εργασία διαφέρει από τον *εκλεκτικισμό* ο οποίος προβαίνει σε μια τυχαία ανάμιξη ανόμοιων προσεγγί-

σεων, χωρίς προηγουμένως να έχει μελετήσει σε βάθος τις μεταξύ τους σχέσεις. Η *πολυπρισματικότητα* απαιτεί τον συστηματικό και τη σύγκριση των επιμέρους προσεγγίσεων, με στόχο να καθοριστούν το είδος της (τοπικής) γνώσης που παράγει η καθεμία, και κατόπιν αυτές να τροποποιηθούν ανάλογα.⁽⁴⁾

Για να διαμορφώσουμε ένα συνεκτικό πλαίσιο έρευνας, είναι σημαντικό να έχουμε συνείδηση των φιλοσοφικών, θεωρητικών και μεθοδολογικών διαφορών και ομοιοτήτων που υφίστανται ανάμεσα στις επιμέρους προσεγγίσεις. Αυτό προϋποθέτει μιαν εποπτική γνώση του πεδίου της ανάλυσης λόγου. Η παρουσίαση των τριών προσεγγίσεων στα επόμενα τρία κεφάλαια επιδιώκει να συμβάλει σε αυτή την εποπτική κατανόηση του πεδίου, μέσα από την ανάλυση των κύριων γνωρισμάτων τριών σημαντικών προσεγγίσεων και την εξέταση ορισμένων κεντρικών θεμάτων των θεωρητικών συζητήσεων γύρω από τα γνωρίσματα αυτά. Επιπλέον, η παρουσίαση αυτή συνοδεύεται από εκτενείς παραπομπές και προτάσεις για περαιτέρω μελέτη.

Βασικές αρχές

Οι τρεις προσεγγίσεις στις οποίες έχουμε επιλέξει να επικεντρώσουμε την ανάλυσή μας βασίζονται όλες στον κοινωνικό κονστρουξιονισμό.⁽⁵⁾ Ο κοινωνικός κονστρουξιονισμός είναι ένας όρος-ομπρέλα που καλύπτει ένα ευρύ φάσμα

4. Βλ. Kellner (1995), όπου προτείνεται η ανάπτυξη «πολυπρισματικών πολιτισμικών σπουδών». Βλ. επίσης το κεφάλαιο 5 του παρόντος βιβλίου, για μια συζήτηση της πολυπρισματικής ανάλυσης λόγου με παραδείγματα.

5. Προτιμούμε να χρησιμοποιούμε στο κείμενό μας τον όρο «social constructionism» [κοινωνικός κονστρουξιονισμός] αντί του «social constructivism» [κοινωνικός κονστρουκτιβισμός] που συνηθίζεται, έτσι ώστε να είναι σαφής η διαφορά από την κονστρουκτιβιστική [constructivist] θεωρία του Piaget (βλ. Burr 1995: 2). [Για τα προβλήματα απόδοσης των όρων αυτών στα ελληνικά, αλλά και για μια γενικότερη εισαγωγή στον κοινωνικό κονστρουξιονισμό, βλ. Νίκος Δεμερτζής (2002) *Πολιτική επικρισιμότητα: διακινδύνευση, δημοσιότητα, διαδίκτυο*, Αθήνα: Παπαζήσης (ΣτΜ).]

νέων θεωριών γύρω από τον πολιτισμό και την κοινωνία.⁽⁶⁾ Η ανάλυση του λόγου είναι μία μόνον από τις πολλές θεωρήσεις που ανήκουν στο πεδίο του κοινωνικού κοινοτοξιοτισμού, αλλά αποτελεί μια από τις πιο διαδεδομένες κοινοτοξιοτιστικές προσεγγίσεις.⁽⁷⁾ Πολλοί, επίσης, είναι εκείνοι που εφαρμόζουν στην πράξη λογο-αναλυτικές προσεγγίσεις χωρίς να τις κατονομάζουν ως τέτοιες. Αντλώντας στοιχεία από τις αναλύσεις της Vivien Burr (1995) και του Kenneth Gergen (1985), θα συνθέσουμε πρώτα ένα σύντομο περιγράμμα των γενικών φιλοσοφικών αρχών που διέπουν τις περισσότερες λογο-αναλυτικές θεωρήσεις. Έπειτα, θα επικεντρώσουμε ειδικότερα στις αντιλήψεις για τη γλώσσα και την ταυτότητα που υιοθετούν οι τρεις λογο-αναλυτικές θεωρίες με τις οποίες θα ασχοληθούμε.

Η Burr (1995: 2) επισημαίνει το πόσο δύσκολη είναι η διατύπωση ενός ορισμού που θα καλύπτει όλες τις κοινοτοξιοτιστικές θεωρήσεις, εξαιτίας της ποικιλομορφίας και της συνθετότητάς τους. Παρόλα αυτά, στο βιβλίο της (1995: 2-5) διατυπώνει, με βάση το έργο του Gergen (1985), τέσσερις αρχές που διέπουν όλες τις κοινοτοξιοτιστικές θεωρίες. Τις αρχές αυτές ασπάζονται και οι τρεις προσεγγίσεις που μάς ενδιαφέρουν. Περιγράφονται για τις εξής:⁽⁸⁾

6. Για μια συζήτηση των φιλοσοφικών θεμελίων του κοινωνικού κοινοτοξιοτισμού, βλ., για παράδειγμα, Collin (1997).

7. Η ηγεμονική θέση της ανάλυσης του λόγου γίνεται φανερή στην εισαγωγή της Burr (1995) για τον κοινωνικό κοινοτοξιοτισμό, όπου τα παραδείγματα εμπειρικής έρευνας που αναφέρονται συνδέονται αποκλειστικά σε διάφορες μορφές ανάλυσης λόγου, όσο κι αν τονίζεται ότι οι κοινωνικοί κοινοτοξιοτιστές χρησιμοποιούν και άλλες προσεγγίσεις. [Για μια εισαγωγή στον κοινωνικό κοινοτοξιοτισμό από τη σκοπιά μιας θέσης της του λόγου, στην ελληνική γλώσσα, βλ. Γιάννης Σταυρακάκης (1999) «Φύση και επιστημονικός λόγος στις νεοτεργικές κοινωνίες: το επιχείρημα της κατασκευής», στο Λεωνίδας Δουλούδης, Βασιλική Τεωργιάδου και Γιάννης Σταυρακάκης, *Φύση, κοινωνία, επιστήμη στην εποχή των «πράκων αγελάδων»: διακινδύνευση και αβεβαιότητα*, Αθήνα: Νεφέλη (ΣτΜ).]

8. Εδώ στηρίζομαστε στην Burr (1995) και τον Gergen (1985). Η ανάλυση της Burr, όπως σημειώσαμε παραπάνω, βασίζεται επίσης στον Gergen.

- *Κριτική στάση προς τις γνώσεις που θεωρούνται δεδομένες.*

Οι γνώσεις μας για τον κόσμο δεν πρέπει να αντιμετωπίζονται ως αντικειμενικές αλήθειες. Γνωρίζουμε την πραγματικότητα υπό το πρίσμα ιδιαιτέρων κατηγοριών. Έτσι, οι γνώσεις και οι παραστάσεις μας για τον κόσμο δεν είναι απλές αναπαραστάσεις της πραγματικότητας «εκεί έξω», αλλά αποτελούν μάλλον προϊόντα των δικών μας τρόπων κατηγοριοποίησης του κόσμου, ή προϊόντα του λόγου, για να χρησιμοποιήσουμε λογο-αναλυτικούς όρους (Burr 1995: 3 Gergen 1985: 266-7). Η αντίληψη αυτή θα αναλυθεί παρατετατά στη συνέχεια.

• *Ιστορική και πολιτισμική ιδιαιτερότητα (Burr 1995: 3).*

Είμαστε κατεξοχήν ιστορικά και πολιτισμικά όντα. Οι απόψεις και οι γνώσεις μας για τον κόσμο είναι «πρόϊοντα των ιστορικά καθορισμένων διαδόσεων μεταξυ των ανθρώπων» (Gergen 1985: 267). Συνεπώς, οι τρόποι με τους οποίους κατανοούμε και αναπαριστούμε τον κόσμο είναι ιστορικά και πολιτισμικά ιδιαιτέρως και ενδεχομενικοί: οι κοσμοαντιλήψεις και οι ταυτότητές μας θα μπορούσαν να είναι διαφορετικές και είναι δυνατό να αλλάξουν στο πέρασμα του χρόνου. Η ιδέα ότι κάθε γνώση είναι ενδεχομενική εκφράζει μια *αντι-θεμελιωτική* θέση η οποία έρχεται σε αντίθεση με τη *θεμελιωτική* άποψη ότι η γνώση μπορεί να στηριχθεί σε μια στέρεη, μεταθεωρητική βάση που είναι ανεξάρτητη από τις ενδεχομενικές πράξεις των ανθρώπων. Ο λόγος είναι μία μορφή κοινωνικής δράσης που συντελεί στην παραγωγή του κοινωνικού κόσμου – της γνώσης, των ταυτοτήτων και των κοινωνικών σχέσεων, μεταξύ άλλων – και συμβάλλει, συνεπώς, στην εδραίωση και αναπαραγωγή ιδιαιτέρων κοινωνικών προτύπων. Η αντίληψη αυτή είναι επίσης *αντι-ουσιαστική*: το γεγονός, δηλαδή, ότι ο κοινωνικός κόσμος κατασκευάζεται κοινωνικά και μέ-

σω διάφορων λόγων σημαίνει πως η δομή του δεν είναι δεδομένη εκ των προτέρων και ούτε καθορίζεται απόλυτα από εξωτερικές συνθήκες σημαίνει επίσης και ότι οι άνθρωποι δεν καθορίζονται από κάποιο σύνολο πάγιων και αυθεντικών χαρακτηριστικών ή ουσιών.

• *Σύνδεση γνώσης και κοινωνικών διαδικασιών.*

Οι τρόποι με τους οποίους ερμηνεύουμε τον κόσμο δημιουργούνται και αναπαράγονται μέσα από κοινωνικές διαδικασίες (Burtt 1995: 4; Gergen 1985: 268). Η γνώση δημιουργείται με κοινωνικές διαδικασίες στις οποίες κατασκευάζουμε κοινές αλήθειες, αλλά και συγκροούμεστε μεταξύ μας για το τι είναι αλήθεια και τι λάθος.

• *Σύνδεση γνώσης και κοινωνικής δράσης.*

Στα πλαίσια μιας δεδομένης κοσμοθεωρίας, ορισμένες μορφές δράσης θεωρούνται φυσικές και άλλες, αδιανόητες. Διαφορετικές κοινωνικές ερμηνείες τού κόσμου οδηγούν και σε διαφορετικές κοινωνικές πράξεις. Ως εκ τούτου, η κοινωνική κατασκευή τής γνώσης και της αλήθειας έχει κοινωνικές συνέπειες (Burtt 1995: 5; Gergen 1985: 268-269).

Ορισμένοι επικριτές του κοινωνικού κονστρουξιονισμού έχουν τονίσει ότι, αν δεχθούμε ότι το σύνολο των γνώσεων και των κοινωνικών ταυτοτήτων είναι ενδοχωμενικές, τότε τα πάντα καθίστανται ρευστά και δεν απομένουν καθόλου περιορισμοί και κανονικότητες στην κοινωνική ζωή. Αναμφίβολα, οι απόψεις ορισμένων κοινωνικών κονστρουξιονιστών, όπως του Kenneth Gergen και του Jean Baudrillard, επιδέχονται μια τέτοια ερμηνεία. Αλλά, σε γενικές γραμμές, η εικόνα αυτή δεν είναι παρά μία καρικατούρα τού κοινωνικού κονστρουξιονισμού. Οι περισσότεροι κοινωνικοί κονστρουξιονιστές, μεταξύ των οποίων και οι κύριοι εκφραστές των τριών προσεγγίσεων που θα μας απασχολήσουν, θεωρούν ότι το κοινωνικό πεδίο είναι ρυθμιστικό και διέπεται από κανόνες. Η γνώση και οι ταυτότητες είναι, *κατ'αφ-*

χήν, πάντοτε ενδοχωμενικές, αλλά παραμένουν σχετικά δύσκαμπτες στις συγκεκριμένες καταστάσεις τής κοινωνικής διάδρασης. Οι συγκεκριμένες καταστάσεις θέτουν περιορισμούς στις δυνατές ταυτότητες τις οποίες μπορεί να προσλάβει ένα άτομο, καθώς και στις εκφράσεις που μπορούν να γίνουν δεκτές ως φορείς νοήματος. Θα ξαναπιάσουμε το θέμα αυτό στο επόμενο κεφάλαιο, κατά την πραγμάτευση της θεωρίας τού λόγου των Laclau και Mouffe.

Οι τρεις προσεγγίσεις

Οι βασικές παραδοχές τού κοινωνικού κονστρουξιονισμού έχουν τις ρίζες τους στον γαλλικό μεταδομισμό και τη μεταδομιστική απόρριψη ολοποιητικών και καθολικευτικών θεωριών, όπως του μαρξισμού και της ψυχανάλυσης. Όμως, τόσο ο μεταδομισμός όσο και ο κοινωνικός κονστρουξιονισμός μπορούν να ορισθούν με διαφορετικούς τρόπους, και υπάρχουν ποικίλες απόψεις γύρω από τις μεταξύ τους σχέσεις. Εμείς ερμηνεύουμε τον κοινωνικό κονστρουξιονισμό ως μιαν ευρύτερη κατηγορία στην οποία υπάγεται ο μεταδομισμός ως υποκατηγορία. Όλες οι λογο-αναλυτικές προσεγγίσεις που εξετάζουμε εδώ αντλούν στοιχεία από τη γλωσσική θεωρία τού δομισμού και του μεταδομισμού, αλλά δεν εμφανίζουν τον ίδιο βαθμό συγγένειας με τον μεταδομισμό.

Η θεωρία τού λόγου τού Ernesto Laclau και της Chantal Mouffe, που παρουσιάζεται στο κεφάλαιο 2, είναι η «γνησιότερη» μεταδομιστική θεωρία τής συλλογής μας. Η θεωρία αυτή εκκινεί από τη μεταδομιστική ιδέα ότι ο λόγος κατασκευάζει τον κοινωνικό κόσμο διά του νοήματος, και ότι εξαιτίας της θεμελιώδους αμφισβησίας τής γλώσσας, το νόημα δεν μπορεί ποτέ να παγιωθεί απόλυτα. Κανένας λόγος δεν αποτελεί κλειστή οντότητα: απεναντίας, μεταμορφώνεται διαρκώς μέσα από την επαφή του με άλλους λόγους. Έτσι, μία φράση κλειδί τής συγκεκριμένης θεωρίας είναι η πάλη μεταξύ των λόγων. Λόγοι που διαφέρουν μεταξύ τους –γιατί

καθένας τους αντιπροσωπεύει έναν ιδιαίτερο τρόπο έκφρασης και κατανόησης του κοινωνικού κόσμου – συγκεντρώνεται συνεχώς για να επιβάλλουν την ηγεμονία τους, για να καθορίσουν, δηλαδή, τα νοήματα της γλώσσας με τον δικό τους, ιδιαίτερο τρόπο. Η ηγεμονία μπορεί προσωπικά, λοιπόν, να οριστεί ως η επικράτηση μιας ιδιαίτερης οπτικής. Περισσότερα για το θέμα αυτό θα αναπτυχθούν στο κεφάλαιο 2.

Η κριτική ανάλυση λόγου που θα εξεταστεί στο κεφάλαιο 3, επικεντρώνοντας στην προσέγγιση του Norman Fairclough, δίνει και αυτή ιδιαίτερο βάρος στον ενεργό ρόλο που διαδραματίζει ο λόγος στην κατασκευή του κοινωνικού κόσμου. Αλλά σε αντίθεση με τον Laclau και τη Mouffe, ο Fairclough επιμένει ότι ο λόγος αποτελεί μια μόνον από τις πολλές διαστάσεις τις οποίες ενέχει κάθε κοινωνική πρακτική. Ο διαχωρισμός αυτός ανάμεσα σε λόγο και μη-λόγο είναι ένα υπόλειμμα παραδοσιακού μαξιμαλισμού στη θεωρία του Fairclough και καθιστά την κριτική ανάλυση λόγου «λυγότερο μεταδομιακή» από τη θεωρία του λόγου των Laclau και Mouffe.

Ένα θέμα που απασχολεί ιδιαίτερα την κριτική ανάλυση λόγου του Fairclough είναι η διερευνηση της αλληλεγγύης. Οι συγκεκριμένες χρήσεις της γλώσσας αντλούν πάντα από προγενέστερες δομές λόγου, γιατί οι χρήστες της γλώσσας στηρίζονται σε προϋπάρχουσες έννοιες. Ο Fairclough υπογραμμίζει το σημείο αυτό μέσα από την έννοια της διακειμενικότητας – του τρόπου, δηλαδή, με τον οποίο ένα κείμενο αφομοιώνει στοιχεία και λόγους άλλων κειμένων. Συνδυάζοντας στοιχεία από διαφορετικούς λόγους, οι συγκεκριμένες χρήσεις της γλώσσας μπορούν να αλλάξουν επιμέρους λόγους και, μέσω αυτών, να μεταβάλλουν τον κοινωνικό και τον πολιτισμικό κόσμο. Με την ανάλυση της διακειμενικότητας μπορεί κάποιος να διερευνήσει τόσο τη διαδικασία αναπαγωγής των λόγων που δεν εισάγει νέα στοιχεία, όσο και την αλλαγή των λόγων μέσα από νέους συνδυασμούς στοιχείων.

Η λογοψυχολογία, το αντικείμενο του κεφαλαίου 4, επικεντρώνει την εμπειρική της έρευνα σε συγκεκριμένες περιπτώσεις χρήσης της γλώσσας στην κοινωνική διάδραση, όπως ακριβώς και η κριτική ανάλυση λόγου. Στόχος, όμως, των λογοψυχολόγων δεν είναι τόσο η ανάλυση των αλλαγών, τις οποίες μπορεί να επιφέρουν συγκεκριμένες χρήσεις της γλώσσας στους «λόγους μεγάλης κλίμακας» της κοινωνίας, όσο αφενός η εξέταση των τρόπων με τους οποίους τα άτομα χρησιμοποιούν με ευελιξία τους διαθέσιμους λόγους, για να δημιουργήσουν και να διαπραγματευθούν ταυτότητες και παραστάσεις του κόσμου, και αφετέρου η ανάλυση των κοινωνικών συνεπειών αυτών των πρακτικών. Παρά το όνομά της –«λογοψυχολογία»–, η προσέγγιση αυτή δεν ασχολείται κυρίως με εσωτερικές ψυχολογικές καταστάσεις. Η λογοψυχολογία αποτελεί κλάδο της κοινωνικής ψυχολογίας που, μέσω της ανάλυσης λόγου, επιδιώκει από τη μια να διερευνήσει το πώς σχηματίζονται και μετασχηματίζονται οι σχέσεις, οι συνηθειές και ο εαυτός στις κοινωνικές διαδράσεις, και από την άλλη να φωτίσει τον ρόλο που παίζουν οι διαδικασίες αυτές στην κοινωνική και πολιτισμική αναπαγωγή και την αλλαγή. Πολλοί λογοψυχολόγοι αντλούν εμπνές στοιχεία από τη μεταδομιακή θεωρία, αλλά οδηγούνται συνήθως σε διαφορετικά αποτελέσματα επί ό,τι, για παράδειγμα, η προσέγγιση των Laclau και Mouffe. Η λογοψυχολογία εστιάζει στα άτομα τα οποία εξετάζει τόσο ως προιόντα όσο και ως δημιουργούς λόγου σε συγκεκριμένα περιβάλλοντα διάδρασης, ενώ η θεωρία του λόγου των Laclau και Mouffe τείνει να θεωρεί τα άτομα ως απλά υπο-κείμενα του λόγου.

Στα κεφάλαια 3 και 4, που είναι αφιερωμένα στην κριτική ανάλυση λόγου και τη λογοψυχολογία αντιστοίχως, αναλύουμε τα θεωρητικά θεμέλια και τις μεθοδολογικές κατευθύνσεις της ανάλυσης του λόγου και παραδειγματικά ορισμένα συγκεκριμένα παραδείγματα ανάλυσης λόγου με βάση τις τρεις διαφορετικές παραδόσεις. Η θεωρία του λόγου των Laclau και Mouffe δεν περιέχει πολλές ειδικές μεθοδολογικές

οδηγίες ούτε και αντίστοιχα παραδείγματα.⁹) Για να αναληρωθούμε την έλλειψη αυτή, συνθέσαμε με βάση τη θεωρία τους μια σειρά εργαλείων ανάλυσης, τα οποία παρουσιάζουμε στο κεφάλαιο 2, όπου παραθέτουμε επίσης κι ένα παράδειγμα ανάλυσης που αξιοποιεί ορισμένα από αυτά τα εργαλεία. Σκοπός των οδηγιών και των παραδειγμάτων είναι να βοηθήσουν στην εμπειρική εφαρμογή των τριών λογο-αναλυτικών προσεγγίσεων. Το κάθε κεφάλαιο σχηματίζει τα διακριτικά γνωρίσματα των επιμέρους θεωρήσεων και αναδεικνύει τα σημεία σύγκλισης της κάθε προσέγγισης με τη μίαν ή και τις δύο άλλες προσεγγίσεις. Σε όλη μας την ανάλυση υπογραμμίζουμε τη στενή σχέση που υπάρχει ανάμεσα σε μέθοδο και θεωρία. Στο κεφάλαιο 5, επικεντρώνουμε στις διαφορές και τις ομοιότητες των τριών μοντέλων, τόσο τις θεωρητικές όσο και τις μεθοδολογικές. Συγκρίνουμε τις προσεγγίσεις, σταθμίζουμε τα πλεονεκτήματα και τις αδυναμίες τους και δείχνουμε πώς μπορούν να αλληλοσυμπληρωθούν. Στο τέλος, εξετάζουμε με ορισμένα ερωτήματα που αφορούν όλες τις προσεγγίσεις. Πώς καθορίζουμε τα όρια ενός λόγου; Πώς ξεκινάει μία λογο-αναλυτική εργασία; Πώς μπορούμε να διενεργήσουμε μια πολυψευσματική έρευνα η οποία θα συνδυάζει διαφορετικές λογο-αναλυτικές και μη λογο-αναλυτικές προσεγγίσεις; Όπως και στα άλλα κεφάλαια, έτσι κι εδώ παρουσιάζουμε ορισμένα παραδείγματα διάφορων τρόπων με τους οποίους μπορούμε

9. Θα πρέπει εδώ να σημειώσουμε μια σειρά νεότερων εκδόσεων που έχουν ανατρέπει αυτή την εικόνα. Βλ. σχετικά Jacob Torfing (1999) *New Theories of Discourse: Lacan, Mouffe, Zizek*, Οξφόρδη: Blackwell; Yannis Stavarakis (1999) *Lacan and the Political*, Λονδίνο: Routledge [ελληνική έκδοση: (2008) *Ο Λακάν και το πολιτικό*, Αθήνα: Ψυχογός]; David Howarth (2000) *Discourse, Buckingham: Open University Press* [ελληνική έκδοση: (2008) *Η έννοια του λόγου*, Αθήνα: Πολύτροπον]; David Howarth, Aletta Norval και Yannis Stavarakis (επιμ.) (2002) *Discourse Theory and Political Analysis*, Manchester: Manchester University Press; David Howarth και Jacob Torfing (επιμ.) (2005) *Discourse Theory in European Politics*, Λονδίνο: Palgrave, όπου εξετάζονται και αναπτύσσονται τα μεθοδολογικά εργαλεία της θεωρίας των Laclau και Mouffe, μέσα από την ανάλυση συγκεκριμένων εμπειρικών παραδειγμάτων (ΣΤΜ).

να επιλύσουμε τα προβλήματα αυτά στην εμπειρική έρευνα. Το τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου περιλαμβάνει μια συζήτηση της φύσης της κριτικής έρευνας στο πλαίσιο του κοινωνικού κονστρουξιονισμού. Εδώ αναλύουμε και αξιολογούμε διάφορες προσπάθειες αντιμετώπισης των προβλημάτων της κριτικής έρευνας στον χώρο τού κοινωνικού κονστρουξιονισμού, επικεντρώνοντας στις διαφορετικές αντιλήψεις που εκφράζουν γύρω από το θέμα τού σχετικισμού και της υπόστασης της αλήθειας και της γνώσης.¹⁰

Από το γλωσσικό σύστημα στον λόγο

Πέρα από τις γενικές αρχές τού κοινωνικού κονστρουξιονισμού που υιοθετούν όλες οι λογο-αναλυτικές προσεγγίσεις, συγγλίσσεις παρατηρούνται επίσης και στις απόψεις τους γύρω από τη γλώσσα και το υποκείμενο. Για να διαμορφώσουμε μια κοινή βάση συζήτησης για τις αναλύσεις που θα ακολουθήσουν στα επόμενα κεφάλαια, θα παρουσιάσουμε τώρα τις απόψεις στις οποίες συμφωνούν οι τρεις προσεγγίσεις και, στη συνέχεια, θα αναφέρουμε τα κύρια σημεία στα οποία αποκλίνουν.

Αφετηρία όλων των λογο-αναλυτικών θεωριών είναι η θέση της δομιστικής και μεταδομιστικής φιλοσοφίας της γλώσσας, ότι η πρόσβαση μας στην πραγματικότητα διαμεσολαβείται πάντοτε από τη γλώσσα. Με τη γλώσσα δημιουργούμε παραστάσεις που δεν αντανακλούν απλώς μια προϋπάρχουσα πραγματικότητα, αλλά συμβάλλουν στην ίδια τη συγκρότηση της πραγματικότητας. Αυτό δεν σημαίνει ότι η πραγματικότητα δεν υφίσταται ως τέτοια. Τα νοήματα

10. Ως συγγραφείς συνεργαστήκαμε σε όλα τα κεφάλαια του βιβλίου και αναπτύξαμε μαζί πολλές από τις ιδέες και τα επιχειρήματα σε ολόκληρο το βιβλίο. Η κύρια ευθύνη, ωστόσο, για τα διάφορα κεφάλαια μπορεί να επιμεριστεί ως εξής: η Louise Phillips ανέλαβε κυρίως τα κεφάλαια 3 και 4, και η Marianne Jørgensen τα κεφάλαια 2 και 6, ενώ οι δύο συγγραφείς μοιράζονται εξίσου την ευθύνη για τα κεφάλαια 1 και 5.

και οι παραστάσεις είναι πραγματικά, όπως και τα φυσικά αντικείμενα. Τα φυσικά αντικείμενα ασφαλώς υπάρχουν, αλλά αποκτούν νόημα μόνον μέσω του λόγου.

Ας πάροουμε ως παράδειγμα μια πλημμύδα που προκλήθηκε από την υπερχείλιση ενός ποταμού. Η άνοδος της στάθμης των υδάτων που προκαλεί την πλημμύδα είναι ένα γεγονός που συμβαίνει ανεξάρτητα από τις σκέψεις και τον λόγο των ανθρώπων. Όποιος βρεθεί σε λάθος μέτρος θα πνιγεί άσχετα από το τι σκέπτεται ή τι λέει. Η άνοδος της στάθμης των υδάτων είναι ένα υλικό γεγονός. Όταν όμως οι άνθρωποι αρχίζουν να επενδύουν με νόημα το γεγονός αυτό, τότε αυτό δεν κείται πλέον εκτός του λόγου. Οι περιουσιότεροι θα τό ενέτασσαν στην κατηγορία των «φυσικών φαινομένων», αλλά μπορεί και να τό περιέγραφαν με διαφορετικό τρόπο. Ορισμένοι θα χρησιμοποιούσαν τον λόγο της μετεωρολογίας και θα απέδιδαν την άνοδο των υδάτων στις πολυ έντονες βροχοπτώσεις. Άλλοι θα τήν εξηγούσαν με βάση το φαινόμενο El Niño ή θα τήν παρούοιάζαν ως μια από τις συνέπειες του «φαινομένου του θερμοκηπίου». Άλλοι πάλι θα τήν θεωρούσαν αποτέλεσμα «πολιτικής κακοδιαχείρισης», που συνίσταται, λ.χ., στο ότι η κυβένηση δεν σχεδίασε και δεν χρηματοδότησε την κατασκευή φραγμάτων. Τέλος, ορισμένοι μπορεί να τήν θεωρούσαν έκφραση της θείας βούλησης και να τήν απέδιδαν στην οργή του Θεού για τον αιματωλό τρόπο ζωής του λαού, ή να τήν εξήγησαν ως σημάδι για την έλευση του Αθμιαγεδώνα. Κατά συνέπεια, η άνοδος της στάθμης των υδάτων ως γεγονός που λαμβάνει χώρα σε ένα ιδιαίτερο σημείο στον χρόνο είναι δυνατό να νοηματοδοτηθεί με βάση πολλές διαφορετικές αντιλήψεις ή λόγους (που μπορούν επίσης να συνδυασθούν με ποιολίους τρόπους). Δημιαντικό επίσης είναι ότι κάθε διαφορετικός λόγος υποδεικνύει και διαφορετικούς τρόπους δράσης ως δυνατούς και ενδεδειγμένους: την κατασκευή φραγμάτων, την πολιτική αντίσταση στις παγκόσμιας περιβαλλοντικές πολιτικές ή στην κυβένηση της χώρας, την πνευματική προετοι-

μασία για τον επικείμενο Αθμιαγεδώνα. Η νοηματοδότηση του γεγονότος διά μέσωσν συγκεκριμένων λόγων συμβάλλει στη συγκρότηση και την αλλαγή του κόσμου.

Η γλώσσα, συνεπώς, δεν είναι απλώς ένας διαυλος που μεταδίδει πληροφορίες για τον κόσμο ή για τις εσωτερικές νοητικές καταστάσεις και τα αίτια της συμπεριφοράς μας. Αντιθέτως, η γλώσσα είναι μία «μηχανή» που παράγει και συγκαρτεί τον κοινωνικό κόσμο. Αυτό ισχύει βέβαια και για τη διαμόρφωση των κοινωνικών ταυτοτήτων και των κοινωνικών σχέσεων, και συνεπώςεται ότι οι αλλαγές στον λόγο αποτελούν μέσον μεταβολής του κοινωνικού κόσμου. Οι συγκαρούσεις στο επίπεδο του λόγου συντελούν στην αλλαγή, αλλά και στην αναπαράγωγή τής κοινωνικής πραγματικότητας.

Η αντίληψη, ότι η γλώσσα είναι ένα σύστημα που δεν καθορίζεται από την πραγματικότητα στην οποία αναφέρεται, προέξρχεται από τη δομιατική γλωσσολογία που αναπτύχθηκε με βάση τις πρωτοπόδες ιδέες του Ferdinand de Saussure περί τις αρχές του εικαστού αιώνα. Ο Saussure υποστήριξε ότι τα σημεία αποτελούνται από δύο διαστάσεις, τη μορφή [*signifiant* (σημαίνον)] και το περιεχόμενο [*signifié* (σημαινόμενο)], και ότι η σχέση μεταξύ των δύο είναι αυθαίρετη (Saussure 1960). Το νόημα που δίνουμε στις λέξεις δεν ενυπάρχει σε αυτές, αλλά είναι προϊόν κοινωνικών συμβάσεων που συνδέουν συγκεκριμένα νοήματα με συγκεκριμένους ήχους. Ο ήχος ή η γραπτή απόδοση της λέξης «σκύλος», για παράδειγμα, δεν συνδέεται από τη φύση της με την εικόνα του σκύλου που εμφανίζεται στο μυαλό μας, όταν ακούμε τη λέξη αυτή. Το ότι καταλαβαίνουμε τι εννοεί κάποιος όταν λέει «σκύλος» οφείλεται στην κοινωνική σύμβαση που μάς έδιδε διδάξει ότι η λέξη «σκύλος» αναφέρεται στο τετράποδο ζώο που γαβγίζει. Το επιχείρημα του Saussure είναι ότι η σημασία των επιμέρους σημείων καθορίζεται από τη σχέση τους με άλλα σημεία: ένα σημείο αποκτά την ιδιαίτερη αξία του μέσω της διαφοράς του από άλλα σημεία. Η

λέξη «σκύλος» διαφέρει από τις λέξεις «γάτα» και «ποντίκι» και τις λέξεις «σκίνο» και «σκύτος». Η λέξη «σκύλος» αποτελεί, συνεπώς, μέρος ενός δικτύου ή μιας δομής άλλων λέξεων από τις οποίες διαφέρει και η σημασία που λαμβάνει οφείλεται ακριβώς σε όλα όσα δεν είναι.

Ο Saussure θεώρησε ότι η δομή αυτή συνιστά κοινωνικό θεσμό και, ως εκ τούτου, αλλάζει στον χρόνο. Αυτό συνεπάγεται ότι και η σχέση γλώσσας και πραγματικότητας είναι αυθαίρετη. Η νεώτερη δομιστική και μεταδομιστική θεωρία ανέπτυξε περαιτέρω τούτο το επιχείρημα του Saussure. Ο κόσμος δεν μάς υπαγορεύει ο ίδιος τις λέξεις με τις οποίες πρέπει να τον περιγράψουμε. Για παράδειγμα, το σημείο «σκύλος» δεν αποτελεί αναπόδραστη συνέπεια ενός φυσικού φαινομένου. Η μορφή τού σημείου ποικίλλει κατά γλώσσα (για παράδειγμα, είναι «dog» ή «chien»), ενώ και το περιεχόμενο του σημείου είναι δυνατό να αλλάξει, όταν χρησιμοποιείται σε νέα περιβάλλοντα (όταν, π.χ., λέμε για κάποιον ότι είναι «σκυλ» στη δουλειά του).

Ο Saussure υποστήριξε ότι κύριο αντικείμενο της επιστήμης τής γλωσσολογίας θα πρέπει να είναι η δομή των σημείων. Διέκρινε δύο επίπεδα στη γλώσσα: *langue* και *parole*. *Langue* είναι η δομή τής γλώσσας, το δίκτυο των σημείων που προσδιορίζει τη σημασία τού κάθε σημείου, και η οποία είναι καθορισμένη και αναλλοίωτη. *Parole*, από την άλλη, είναι η συγκεκριμένη χρήση τής γλώσσας, τα γλωσσικά σημεία, όπως αυτά χρησιμοποιούνται στην πράξη από τους ανθρώπους σε συγκεκριμένες καταστάσεις. Η *parole* στηρίζεται πάντοτε στη *langue*, γιατί η δομή της γλώσσας είναι εκείνη που καθιστά δυνατή τη διατύπωση συγκεκριμένων προτάσεων. Στη σωσσορευιανή παράδοση, ωστόσο, θεωρείται συχνά ότι η *parole* είναι τόσο ακανόνιστη και παραμορφωμένη από τα λάθη και την ιδιοσυγκρασία των ανθρώπων, ώστε δεν μπορεί καθόλου να αποτελέσει αντικείμενο επιστημονικής έρευνας. Έτσι, κύριο αντικείμενο της γλωσσολογίας καθίσταται η καθορισμένη, υποκειμένη δομή, η *langue*.

Ο μεταδομισμός στηρίζεται στη δομιστική θεωρία, αλλά τήν τροποποιεί από σημαντικές απόψεις. Ο μεταδομισμός αντλεί από τον δομισμό την ιδέα ότι το νόημα των σημείων δεν καθορίζεται από τις σχέσεις των σημείων με την πραγματικότητα, αλλά από τις εσωτερικές τους σχέσεις μέσα στο δίκτυο των σημείων' απορρίπτει, όμως, τη δομιστική θεώρηση της γλώσσας ως σταθερής, αναλλοίωτης και ολοποιητικής δομής, και αμφιβάλλει τον αυστηρό διαχωρισμό μεταξύ *langue* και *parole*.

Ας εξετάσουμε πρώτα την κριτική που άσκησε ο μεταδομισμός στην ιδέα της σταθερής, αναλλοίωτης δομής της γλώσσας. Όπως προαναφέρθηκε, στη θεωρία τού Saussure τα σημεία προσλαμβάνουν την ιδιαίτερη σημασία τους βάσει της διαφοράς τους από άλλα σημεία. Στη σωσσορευιανή παράδοση, η δομή της γλώσσας μπορεί να παραβληθεί με ένα δίκτυο ψαρέματος, στο οποίο κάθε σημείο έχει μια θέση αντίστοιχη με τη θέση που κατέχει κάθε κόμπος στο δίκτυο. Όταν το δίκτυο απλώνεται, η θέση του κόμπου καθορίζεται από την απόστασή του από τους άλλους κόμπους, όπως ακριβώς και το σημείο προσδιορίζεται από την απόστασή του από τα άλλα σημεία. Η θεωρία τού δομιστού εδράζεται σε μεγάλο βαθμό στην υπόθεση ότι οι σχέσεις των σημείων είναι καθορισμένες: κάθε σημείο έχει μια ιδιαίτερη θέση στο δίκτυο, και το νόημα τού είναι καθορισμένο. Οι νεώτεροι δομιστές και μεταδομιστές αμφισβήτησαν αυτή την αντίληψη για τη γλώσσα: δεν δέχονται ότι οι θέσεις των σημείων είναι τόσο σαφείς και σταθερές όσο υποδηλώνει η μεταφορά τού δικτύου ψαρέματος. Στη μεταδομιστική θεωρία, τα σημεία νοηματοδοούνται πάλι μέσω της διαφοράς τους από άλλα σημεία, αλλά τα σημεία από τα οποία διαφέρουν μπορεί να αλλάζουν ανάλογα με το περιβάλλον (βλ. Laclau 1993α: 433). Για παράδειγμα, η λέξη «εργασία» σημαίνει σε ορισμένες περιπτώσεις το αντίθετο της διασκέδασης ενώ σε άλλα συγκεκριμένα το αντίθετό της είναι ο όρος «παθητικότητα» (όπως στη φράση «εργασία στον κήπο»). Αυτό δεν σημαίνει ότι οι λέξεις είναι ανοιχτές σε οποιαδήποτε σημασιοδότηση -κάτι τέτοιο θα καθιστούσε

αδύνατες τόσο τη γλώσσα όσο και την επικοινωνία-, συνεπώς όμως ότι οι λέξεις δεν είναι ατόλυντα καθορισμένες και δεν έχουν μόνο μια ή περισσότερες οριστικές σημασίες. Η μεταφορά του διχτυού δεν θεωρείται πλέον πετυχημένη, γιατί δεν είναι δυνατό να καθορίσουμε με απόλυτη σαφήνεια την ακριβή θέση του κάθε σημείου στο δίχτυ σε σχέση με τα υπόλοιπα σημεία. Για να παραμείνουμε στο μεταφορικό πεδίο του «δικτύου» εν γένει, είναι ίσως προτιμότερο να στραφούμε στο *διαδίκτυο*, στο οποίο όλες οι συνδέσεις επικοινωνούν μεταξύ τους, αλλά διάφορες επιμέρους συνδέσεις μπορούν να καταργηθούν, ενώ συνεχώς αναδύονται νέες συνδέσεις που μεταβάλλουν τη δομή.

Δομές υπάρχουν, αλλά είναι πάντοτε προσωρινές και δεν είναι απαραίτητα αμετάβλητες στη συγκεκριμένη μορφή τους. Η εμμονή αυτή επιτερεί στον μεταδομισμό να επιδώσει ένα από τα παραδοσιακά προβλήματα του δομισμού, το πρόβλημα της *αλλαγής*. Ο δομισμός εστιάζει στις υποκειμενες και παγιωμένες δομές, με αποτέλεσμα να μη μπορεί να εξηγήσει την *αλλαγή*: τι θα μπορούσε να επιφέρει αλλαγές; Στον μεταδομισμό, αντιθέτως, η δομή αλλάζει, και η σημασία του κάθε σημείου είναι δυνατό να μεταβάλλεται σε συνάρτηση με τη σημασία των άλλων σημείων.

Τι είναι εκείνο, όμως, που κάνει τις σημασίες των σημείων να αλλάζουν; Το ερώτημα αυτό μάς οδηγεί στη δεύτερη κύρια κριτική που άσκησε ο μεταδομισμός στον παραδοσιακό δομισμό, και η οποία αφορά τον απόλυτο διαχωρισμό ανάμεσα σε *langue* και *parole* που συναντούμε στον δομισμό. Όπως προαναφέρθηκε, η *parole* δεν συνιστά αντικείμενο μελέτης του δομισμού, γιατί οι συγκεκριμένες χρήσεις της γλώσσας θεωρούνται τυχαίες και αυθαίρετες και, ως εκ τούτου, ανίκανες να μάς φανερώσουν οτιδήποτε για τη δομή, τη *langue*. Αντιθέτως, οι μεταδομιστές πιστεύουν ότι η δομή δημιουργείται, αναπαράγεται και αλλάζει μέσα από τις συγκεκριμένες χρήσεις της γλώσσας. Στα διάφορα ενεργήματα ομιλίας (και γραφής), τα άτομα βασιζονται στη δομή-αλ-

λώς η ομιλία θα ήταν ακατανόητη-, αλλά μπορούν επίσης να αμφισβητήσουν τη δομή αυτή και να νοηματοδοτήσουν τα σημεία με διαφορετικούς τρόπους.

Οι διάφορες προσεγγίσεις της ανάλυσης του λόγου δεν εντάσσονται όλες στον μεταδομισμό, όλες τους όμως θα συμφωνούσαν με τα παρακάτω κύρια σημεία:

- Η γλώσσα δεν αντανακλά μια προϋπάρχουσα πραγματικότητα.
- Η γλώσσα είναι δομημένη σε σχήματα ή λόγους -δεν υπάρχει ένα μόνο γενικό σύστημα νοήματος, όπως στον ολισθητικό δομισμό, αλλά μία σειρά συστημάτων ή λόγων, και τα νοήματα αλλάζουν από λόγο σε λόγο.
- Για σχήματα του λόγου αναπαράγονται και μετασχηματίζονται μέσα από τις πρακτικές του λόγου.
- Η αναπαράγωγή και η αλλαγή των σχημάτων θα πρέπει συνεπώς να μελετηθούν μέσα από την ανάλυση των συγκεκριμένων καταστάσεων, μέσα στις οποίες η γλώσσα βρέσκεται εν δράσει.

Η αρχαιολογία και η γενεαλογία του Foucault

Ο Michel Foucault έχει διαδοματίσει κεντρικό ρόλο στην ανάπτυξη της ανάλυσης του λόγου, τόσο με το θεωρητικό του έργο όσο και με τις εμπειρικές του έρευνες. Σε όλες σχεδόν τις λογο-ανάλυτικές προσεγγίσεις, ο Foucault έχει αναδειχθεί σε μια μορφή που οφείλει κάποιος να παραθέσει, να συνδέεται μαζί της, να την σχολιάζει, αλλά και να την αναθεωρεί. Θα αναφερθούμε στον Foucault, αδρογραφώντας τις κύριες συμβολές του στην ανάλυση του λόγου -όχι μόνο για να ακολουθήσουμε κι εμείς τους άρρητους κανόνες του παιχνιδιού, αλλά και γιατί όλες οι προσεγγίσεις που μάς ενδιαφέρουν στηρίζονται σε κάποιο βαθμό στις ιδέες του Foucault, αν και ταυτόχρονα απορρίπτουν επιμέρους πτυχές της θεωρίας του.